

Zárójelentés az OTKA K105953 „Lakás, ház, lakhatás Budapesten: épített formák és diszkurzív terek, 1870–1945” c. pályázat keretében végzett kutatásról

Kiinduló kérdések, célkitűzések

Kutatási programunkat elsődlegesen abból fakadó hiányérzet ösztönözte, hogy a budapesti lakhatással kapcsolatos szakmai és hétköznapi gondolkodásmódok és cselekvésminták, különösen pedig az ezeket meghatározó mentális konstrukciók korábban nem képezték hosszú időtartamra kiterjedő és módszeres vizsgálat tárgyát. A kutatások külön vizsgálták – általában szűkebb időszakra fókuszálva – a lakásviszonyok alakulását (főképp statisztikai megközelítésben), a lakáspolitikai döntéseket és szociális konfliktusokat, a lakáskultúrát, a lakóház-építés főként építészettörténeti vonatkozásait. E kutatások elkülönülő részdiszciplínákba ágyazódtak (társadalomtörténet, művészettörténet, politikatörténet), így ha részlegesen hasznosították is egymás eredményeit, nem juthattak el a mindezek közös gyökerét alkotó – a korabeli szereplők által sokszor magától értetődőnek tekintett, így általuk nem vagy csak félig-meddig tudatosított, reflektált – képzeteknek, képzetköröknek a megragadásáig és bemutatásáig. Éppen ezért kutatásunk arra irányult, hogy az 1870-es évektől kezdve – amikor a lakáskérdés, mint önálló elemzést és kezelést igénylő társadalmi és politikai problematika tudatosodott és fokozatosan intézményesült – a II. világháborúig rekonstruáljuk, milyen problémákat észleltek a különböző szereplők, ezeket milyen tematikai keretekben és milyen fogalomkészlettel tárgyalták, milyen jelentéseket tulajdonítottak nekik. Hogyan kapcsolódtak, ütköztek és formálódtak a különböző elgondolások, s hogyan alakította mindez a ház- és lakásterveket, a megépült épületeket?

E kérdésekre adható választ úgy véltük megközelíthetőnek, ha egyazon elemzési keretben vizsgáljuk a szakmai (jogi, szociálpolitikai, építészeti, urbanisztikai) szövegeket, a téma köznapi tapasztalatot is tükröző sajtóbeli és szépirodalmi reprezentációit, a lakhatással kapcsolatos politikai döntési és jogszabály-alkotási folyamatok dokumentumait. Irányadónak tekintettük Kozma Lajos gondolatát, aki szerint az alaprajz „társadalmi diagram”, „egy és ugyanazon korra, magára a kor életére a legjellemzőbb dokumentum”. [Tér és Forma, 9. (1934) 9. 256. p.] Ennek jegyében az építészeti terveket is elsősorban a korabeli kommunikáció részeként – és nem pusztán épületek lenyomataiként – vontuk be az elemzésbe.

Mindezeknek a kérdéseknek a monografikus összefoglalására e pályázat keretei között már csak a megfelelő előmunkálatok hiánya miatt sem vállalkozhattunk. Célul tűztük ki az összegyűjtött forrásanyag felhasználásával egy tematikus honlap és adatbázis létrehozását,

mely azon kívül, hogy alapját képezi a további feldolgozásnak, kapcsolódási pontot jelenthet a témát érintő más irányú kutatások számára is. Az első elemzések közzétételét pedig egy tanulmánykötet-jellegű tematikus folyóiratszám keretében terveztük.

Források és kutatási módszerek

A szisztematikus feltárás és anyaggyűjtés az alábbi forrás-együttesekre terjedt ki (nem említve a kisebb mértékben, egy-egy rész kérdéshez hasznosított forrásokat):

1) Levéltári források

Budapest Főváros Levéltára

IV.1403. Budapest Székesfőváros Törvényhatósági Bizottsága közgyűlési és szakbizottsági jegyzőkönyvei

IV.1407.b. Budapest Székesfőváros Tanácsának iratai. Tanácsai ügyosztályok központi irattára 1873–1929

IV.1409.c. Budapest Székesfőváros Polgármesterének iratai. Polgármesteri ügyosztályok központi irattára 1930–1944

IV.1410. Budapest Székesfőváros Tiszti Ügyészségének iratai 1873–1944

XIII-XIV. ffcs. Családok és személyek iratai

XV.17 Tervtár

Magyar Nemzeti Levéltár

K 148 Belügyminisztérium. Elnöki iratok

K 150 Belügyminisztérium. Általános iratok

Magyar Zsidó Levéltár

XX.A Holokauszttal kapcsolatos gyűjtemény. (A „zsidó lakások”-ra vonatkozó iratok)

Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár

I. 658/4. MSZDP Fővárosi Törvényhatósági Frakció iratai

VI-VII. Személyi gyűjtemények, Röpiratgyűjtemény (I. világháború előtti lakbérstrájkokra vonatkozó források: Röpiratgyűjtemény, személyes hagyatékok: röplapok, levelek érintett háztulajdonostól, a mozgalmakban résztvevők és a mozgalmakat szervezők visszaemlékezései)

Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Levéltára

437.f Hegedős Károly feljegyzései

2) Nyomtatott források

Folyóiratok, szaklapok

Budapesti Lakásbérlők Közlönye 1905

Építészet. A Magyar Mérnök- és Építészegylet negyedévi szemléje 1941–1944

Az Est Hármaskönyve (éves különkiadás az Est, a Pesti Napló és a Magyarország előfizetőinek) (1924, 1926, 1929, 1930, 1932, 1934, 1935)

Fővárosi Közlöny 1890–1944

Házfelügyelők Lapja (1923)

Házfölvédelő (1922–1938)

A Házbirtok (1935–1939)

Huszdik Század 1900–1914

Jogtudományi Közlöny 1890–1944

Közgazdasági Szemle 1877–1944

Lakáshivatali Közlöny. A lakásügyi hatóság félhivatalos értesítője (1921)

Lakás és Ingatlan. Társadalmi, gazdasági és jogi szaklap (1920–1921)

Lakásügyi Szemle. Lakásügyi, építési és berendezési tanácsadó (1928)

Lakás Hírlap (1930)

Lakáskurír. Lakásügyi hetilap (1931–1938)

Magyar Építőművészet 1941–1943

Magyar Iparművészet 1928–1944

Magyar Mérnök és Építész Egylet Közlönye 1867–1944

Magyar Szemle 1927–1944

Otthonunk 1934–1938

Az Öröklakás 1930–1931

Tér és Forma 1927–1944

Vállalkozók Lapja

Városfejlesztés 1931–1932

Városi Futár (korábban Lipótváros) (1932–1937)

Városi Szemle 1908–1944

Napisajtó

A napisajtó terén különböző jellegű és irányzatú lapokból történő mintavételre volt lehetőség. A Népszava I. világháború előtti és II. világháború alatti, a Pesti Napló 1930-as évekbeli, valamint a szélsőjobboldali lapok közül a Pesti Újság 1942–1943. és az Összetartás 1944. évi

tematikába vágó cikkeinek kigyűjtése mellett az Arcanum Digitális Tudománytár (ADT+) internetes adatbázisban történő tematikus lekérdezések útján tudtuk hasznosítani a teljes korszakra nézve a Népszava, a Pesti Hírlap, a Pesti Napló, a Budapesti Hírlap digitalizált évfolyamait. Ezek cikkein kívül a hirdetések és a közlemények is számos hasznosítható adalékkal szolgáltak.

Szépirodalom

A FSZEK Budapest Gyűjteményének „Budapest a szépirodalomban” cédulakatalógusa alapján 75 századfordulós és a két világháború közötti fővárosi lakhatást, lakásviszonyokat ábrázoló irodalmi szöveg (regény, novella) kigyűjtése, feldolgozása.

Szakkönyvek

Mintegy 60 egykorú témába vágó szakkönyv (lakás- és szociálpolitika, lakóház- és lakástervezés, építőművészet, jogtudomány) feldolgozása.

Egyéb nyomtatványok

Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjtemény (lakásüggyel, lakásépítéssel kapcsolatos kisnyomtatványok, prospektusok, hirdetések, plakátok, röpiratok)

3) Fotók

Mivel elterjedt vélekedés szerint két világháború közötti lakásbelsőket ábrázoló képek, melyek a térhasználatra nézve is informatívak, csekély számban és esetlegesen maradtak fenn a gyűjteményekben, fontosnak tartottuk ezek szisztematikus feltárását is. A Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtárában mintegy 90 – nagyrészt azonosítható, konkrét lakáshoz köthető – képet sikerült feltárni. (Különösen értékes a Szentpétery István MÁVAG-gyári igazgató lakásáról készült sorozat.)

A Fortepan internetes fotógyűjtemény (www.fortepan.hu) teljes körű átnézésével mintegy 700 két világháború között lakás-, lakhatással kapcsolatos fotót sikerült összegyűjteni (ezt azonban a gyűjtemény dinamikus bővülésére tekintettel érdemes időről időre megismételni). Kisebb számban találtunk hasznosítható fotókat Budapest Főváros Levéltára családi és személyi fondjaiban is.

4) Oral history

A Centropa gyűjteményében (www.centropa.hu) megjelentetett budapesti zsidó élettörténetekből, a családok két világháború közötti lakásviszonyait, lakhatással kapcsolatos emlékeit bemutató interjúk kigyűjtése, 23 interjú feldolgozása.

A forráskutatás sajátos, módszertanilag is újszerű és talán legnagyobb munkaráfördítást igénylő részét képezte a tervtári források feltárása. Ennek célja az volt, hogy a létrehozandó internetes adatbázisban a budapesti lakóházépítés kb. 1880–1945 közötti időszakából a jellemző tendenciákat tükröző bő merítésű válogatás álljon az érdeklődők rendelkezésére, melynek alapján vizsgálható a szöveges forrásokból rekonstruálható igények és törekvések megvalósulása, illetve az ezt célzó tervezői útkeresések. Erre a célra megfelelő forrásegyüttesnek Budapest Főváros Levéltárában őrzött Építési Ügyosztályok Tervtára (BFL XV.17.d.329) bizonyult, mely – ha hiányokkal is – tartalmazza a budapesti épületek hatóságilag engedélyezett terveit az 1873-as városegysítéstől folyamatosan a 2000-es évek első feléig. Ennek köszönhetően a legkülönbözőbb célú, jellegű és felfogású lakóháztervekből nyílik lehetőség a válogatásra, nem csak megvalósult, hanem az engedélyezésig ugyan eljutott, de meg nem valósult tervekből is, melyek a legkülönbözőbb beállítottságú és törekvésű tervezők keze nyomát viselik.

A munka menetében először az egyes városrészekben 1880–1945 között épült épületek listájának összeállítására került sor: a lakóházak címe, helyrajzi száma, építésének éve, az ingatlan építtetőjének, tervezőjének és építőjének neve. Ezt a listát alapul véve került sor az adatbázisban tervdokumentációval – és amennyiben rendelkezésre áll, az épületről egykorúan megjelent ismertetéssel, értékeléssel, fotóval – is szerepeltetendő házak kiválogatására egyrészt valós és virtuális (Google Maps és Google Earth segítségével) helyszínbemjárás, valamint az egykorú és az építészettörténeti szakirodalom, a publikált építészeti topográfiák és a levéltári források alapján.

Ezt követően történt a válogatásba beemelt épületek fennmaradt tervdokumentációjának szisztematikus áttekintése Budapest Főváros Levéltára említett XV.17.d.329 jelzetű sorozatában, mely az építési engedélyt nyert tervek tárát tartalmazza. A tervcsomagokban helyszínrajzok, lakóépület-tervek: általában két sorozat (néha három, négy módosított sorozat) épület- és lakásalaprajz, keresztmetszeti rajzok, homlokzati tervek, átépítési, átalakítási tervanyagok találhatók. Ezek közül épületenként egyedileg mérlegelve kerültek kiválasztásra azok a helyszínrajzok, szintenkénti alaprajzok és gyakran az építést követő években, évtizedekben végrehajtott rá- és átépítések, lakás-átalakítások, felosztások, komfortosítások tervei, melyeket az adott kor lakóház-építkezését illetően valamilyen szempontból jellegzetesnek, a tendenciákat jól szemléltetőnek, vagy éppen ahhoz képest különleges, egyediségénél fogva figyelmet érdemlő megoldásnak ítéltünk. A kiválasztott épületekről mintegy 1500 tervlap (kb. 535 m²), épületenként általában 3-5 db. tervlap kiemelése, leírása és digitalizálása történt meg az internetes forrásgyűjtemény céljára. A Terézváros,

Erzsébetváros, Józsefváros feldolgozása befejeződött, a Belvárosban, Lipótvárosban, Újlipótvárosban, Angyalföldön épült házakról részben készült el.

Az eredmények közzététele, hasznosítása

A tervezett internetes lakásügyi forrásgyűjtemény és adatbázis közzétételére létrehoztuk a Lakás-Történet tematikus honlapot (<http://habitation.archivportal.hu/>), mely Budapest Főváros Levéltára honlapján keresztül is elérhető, hosszú távú fenntartását a Levéltár biztosítja. A honlap alkalmas nagy tömegű és sokrétű forrás rugalmasan alakítható tematikus rendszerben történő közzétételére, valamint elemzések, kutatási eredmények bemutatására és az azokat alátámasztó forrásokkal való összekapcsolására olyan módon, hogy a felhasználó a tartalmakat és a közöttük lévő kapcsolatokat saját igényei szerint, az általunk kialakított tematikus rendtől függetlenül is bejárhatja. A feltöltött források – ennek a sokszor nagyméretű és részletgazdag építészeti tervek esetén különös jelentősége van – nem csak kis felbontású képeken tanulmányozhatók, de további hasznosításra alkalmas formátumban le is tölthetők a honlapról. A honlap informatikai megvalósítása 2015 júliusában készült el, az anyagok feltöltése jelenleg is folyamatosan történik.

A honlapon két fő tartalomtípust alakítottunk ki. A Házak adatbázisa a fentebb ismertetett szempontok szerint kiválasztott lakóházak anyagát tartalmazza kerületenkénti csoportosításban, de a nyitó oldalon egy térképről is kiválaszthatók a felvitt házak, a térkép megfelelő pontjára kattintva közvetlenül a ház aloldalára jutunk. Az épületek között az alábbi szempontok szerint lehet keresni: cím (mai), építés ideje, építtető, tervező, kivitelező, a ház jellege (pl. bérház, társasház stb.), a beépítés típusa (keretes, sávos stb.), és ház fekvése (pl. sarokház, zárt utcator stb.) szerint. Ezen kívül minden esetben rögzítésre kerül az egykorú cím és helyrajzi szám, valamint a digitalizált tervek felsorolása és természetesen szabad szöveges leírás is fűzhető hozzá. Minden háznak önálló aloldala van, ahol térkép mutatja az elhelyezkedését, és itt nyithatjuk meg a házra vonatkozó, típusonként csoportosított (tervrajzok, építészeti írások, levéltári iratok, újságcikkek, archív fotók, hirdetések stb.) forrásokat.

A másik fő tartalomtípust a Témák jelentik. Itt rövid cikkek formájában a lakásügy egy-egy kérdését járjuk körül, az egyes témák aloldalán pedig megnyithatók és letölthetők a kapcsolódó források, melyek itt tárgy szerinti csoportosításban láthatók. A tematikus blokkok, melyek feltöltése szintén folyamatosan zajlik, felölelik a lakhatás egykorú jogi formáit (bérlet, albérlet, társasház, szövetkezet), a lakáskérdéssel, szabályozással, hatósági beavatkozással, lakáspolitikával kapcsolatos egykorú diskurzusok bemutatását, a lakásépítés

egykorú kritikáját és a megújítására irányuló törekvéseket. Minden témához kapcsolhatók további ajánlott témák, és ezen keresztül dinamikusan, sokféle utat követve járható át a honlap tartalma. Noha minden feltöltött és letölthető forrás valamely témához/lakóházhoz kapcsolódik, azok ettől a tematikai rendtől függetlenül is kereshetők az alábbi szempontok szerint: lelőhely (gyűjtemény, őrzőhely), cím, jelzet, keletkezési idő, típus.

Előzetes kutatási tervünkben a honlap funkciójaként előirányoztuk a lakhatásra vonatkozó jogszabályok adatbázisának és a lakásügyre vonatkozó egykorú irodalom tematikus bibliográfiájának közzétételét is. Anyaggyűjtést ezekre vonatkozóan is végeztünk, de közzétételétől végül eltekintettünk, mivel időközben olyan internetes szolgáltatások jelentek meg, amelyek bárki számára lehetővé teszik a vonatkozó jogszabályok megismerését és számos fontos egykorú folyóirat, közlöny, sajtótermék tartalmának saját igényei szerinti feltárását (Digitalizált Törvényhozási Tudástár, Hungaricana Közgyűjteményi Portál, Arcanum Digitális Tudománytár). Továbbá több alapvető régebbi tematikus bibliográfia is elérhetővé vált az interneten (Magyar szociológiai irodalom bibliográfiája, Budapest történetének bibliográfiája). Úgy ítéltük meg ezek után, hogy a jogi és a bibliográfiai adatbázis publikálható formában öntésébe fektetendő munka nem feltétlenül lenne arányos azzal a plusz eredménnyel, amit ezekhez képest nyújtani tudnánk, noha ezek az adatbázisok sem ölelik fel a források teljes körét, és az összegyűjtött anyagot saját kutatásainkhoz jól tudtuk hasznosítani. Ezek az interneten elérhetővé vált források nem utolsó sorban nagy mennyiségű előzetesen tervezett másoltatás alól is mentesítették a projektet. Az így felszabadult összeget döntően a honlap informatikai fejlesztésére fordítottuk, és lényegében ez tette lehetővé, hogy az a fentebb felsorolt számos speciális funkcionalitás beépítésével valósuljon meg.

A tervezett tematikus folyóiratszám a Korall Társadalomtörténeti Folyóirat 58. számaként (15. évfolyam, 2014. évi 4. szám) jelent meg (<http://www.korall.org/lapszam/58>). A munkacsoport tagjai mellett közreműködésre kértük fel azokat a kutatókat, akik szintén foglalkoznak a korabeli lakhatási diskurzusok egyes aspektusaival, ennek köszönhetően hét tanulmányból álló összeállítást sikerült elkészíteni.

A projekt résztvevői az alábbi tanulmányokat közölték:

Bódy Zsombor: A lakás mint kutatási téma a modern városok történetében

Nagy Ágnes: A népesség megfelelő elosztása a térben. A lakótér elosztásának képzetkörei a 20. század első felének magyar társadalmában

Sipos András: Ki az úr a házban? Küzdelmek a budapesti lakásbérleti jog körül az 1860-as évektől az 1930-as évekig.

Valló Judit: „Háborítatlanul lakni valahol, ahol az én összes »motyóm« [...] megfelelő helyen együtt van.” Egy építész lakhatási karrierje az 1930-as évek Budapestjén

A többi közreműködő szerző kéziratának közlésre történő technikai előkészítését támogatta a projekt:

Kerékgyártó Béla: Modern lakás – modern életforma. A lakás normatív modelljeinek változása 1890–1940 között a nemzetközi és a magyar építészetben

Szívós Erika: Dobócia történetei: a Belső-Erzsébetváros a pesti köztudatban a két világháború között

Kunt Gergely: „Akkor költözünk. Egy nagy háromszobásba.” Egy család lakásszerzési stratégiái egy pesti bérházban a II. világháborútól a forradalomig.

Kutatási eredmények

A kutatások igazolták azt az előzetes feltevésünket, hogy a különböző szinteken folyó és különböző tematikák köré szerveződő diskurzusok mögött jól azonosíthatók olyan észlelési-gondolkodási sémák, amelyek hosszú távon is meghatározták a diskurzus és a cselekvés kereteit, és amelyek nem utolsó sorban a szövegek – sajátos szöveggként tekintve itt a vizuális kifejezési formákat is – belső logikájának, nyelvi formáinak elemzése révén tárhatók fel. A „külső körülmények” – gazdasági és társadalmi feltételek, politikai és intézményi viszonyok, érdekérvényesítési lehetőségek – látványos, sok esetben gyors és drasztikus változásaihoz képest a mentális keretek nagyfokú folytonosságot mutatnak, egyes elemek átértelmezése, fogalmi módosulása révén zajlik a változás.

Az 19. század végén és a századelőn például meghatározó volt a lakhatással kapcsolatos társadalmi problémák közegészségügyi–higiéniai nyelvezettel való leírása és tárgyalása. Míg ez kezdetben az orvosi nyelvezet és ennek megfelelő logika szinte közvetlen átvitelét jelentette (betegség – diagnózis –kezelés), addig a probléma komplex voltának tudatosulásával az 1880-as évektől kezdődően mindinkább előtérbe került a lakásviszonyok életformát, mentalitást alakító szerepére és ennek befolyásolásán keresztül a társadalom alapviszonyainak közvetett, de hatékony alakításának lehetőségére irányuló felfogás.

Középpontban a soklakásos városi bérház – „bérkaszárnya” – mint lakóház- és lakásforma kritikája állt, és a polgári családra jellemző, intimitást biztosító zárt lakótér, „családi tűzhely” lehetőségének megteremtése, ha egyszerűbb formában is, az alsó rétegek számára.

Ezzel együtt kialakult az a normarendszer, amely szoros kapcsolatot tételezett fel a társadalmi státusz és a lakótérből való részesülés között: a társadalmi státushierarchiának a lakások szobaszámában mért nagysága alapján felállított skálát feleltettek meg. Amint az jól

ismert, a korabeli lakásviszonyok (minimum háromszobás középosztályi lakás) többé-kevésbé vissza is igazolták e normarendszer érvényességét.

Egyik fontos kérdésfeltevésünk volt, hogyan alakult át ez a normarendszer az I. világháború és a forradalmak nyomán, illetve egyáltalán átalakult-e? Mint ismeretes, a világháború alatt és az azt követő lakhatási válság idején a javak hatósági elosztása a lakásszektorra is kiterjedt, és ezzel olyan fogalmak nyertek polgárjogot, mint a lakáshoz való „jogosultság”, az „indokolt lakásszükséglet”, a lakáskészlet „gazdaságos felhasználása”, amelyek nem következtek a hagyományos normarendszerből, sőt azzal feszültségben álltak. Másrészt a két világháború között terjedt az az „új építészet” világ- és emberképéhez illeszkedő lakhatási elgondolás, mely az ember, mint biológiai lény társadalmi státusztól független lakásszükségletét vette alapul, így az indokolt és mérnöki számítás alapján meghatározott lakásnagyságot a státuszhierarchia helyett a család- és háztartásszerkezettel kapcsolta össze.

Logikus lenne az a feltételezés, hogy mindennek egy-két évtized távlatában gyökeresen át kellett alakítania a lakásokkal kapcsolatos gondolkodási sémákat, a kutatások ugyanakkor arra az eredményre vezettek, hogy a kötött gazdálkodás hosszú időszaka nem vezetett olyan koherens új képzetrendszer kialakulásához, mely a társadalmi státuszra épülő normarendszer alternatívája lehetett volna. Az uralkodó szemlélet szinte sértetlenül vészelte át ezt az időszakot, a „társadalmi állásnak” „megfelelő” lakásról szóló nyelvi panelek alig mutattak változást a két-három évtizeddel korábbihoz képest. A hagyományos normának meg nem felelő lakáshasználati és lakásmobilitási formákat anomáliaként értelmezték, s általánossá vált az a tapasztalat, hogy az egyének, illetve a családok nem a norma szerint nekik megfelelő lakásban laknak. Ez az élmény viszont a társadalmi státusz sérülésének jelentését hordozta. Mindez egy időben lényegében változatlan elbeszélésként fogalmazódott meg, amelynek magját a „középosztály” szenvedése, áldozattá válása jelentette. Az uralkodó elbeszélés tárgya ugyanis a „középosztály” volt, amely köré olyan nyelvi elemek rendeződtek, mint az „igények redukálása”, „szomorú süllyedés”, „kényszerülés”, „kisebb lakásba húzódás”, „kénytelen meghúzódní”, „kénytelen beérni”, „kell tengődnie”, az elégtelenség, a szűkösség, az „összehúzódní” élményét közvetítve.

Ezzel a szemléleti kerettel összhangba hozható volt annak a felfogásnak a dominánssá válása, hogy a lakásszektorban „normális” körülmények között sem érvényesülhet a piac tiszta logikája, hanem háztulajdonnak létezik egy – közelebből meg nem határozott mértékű, de a tőke rendes kamatozását nem meghaladó – „méltányos haszna”, s közhatalmi szabályozásnak meg kell akadályoznia, hogy a háziúr ezt meghaladó jövedelmet sajtoljon ki a bérlőkből. A modern tömegtársadalom átlagemberét szem előtt tartó, társadalmi státuszhierarchiától

független lakhatási normarendszer kialakítására irányuló törekvések azonban mindvégig az uralkodó felfogást megkérdőjelező, azzal párhuzamos, de azt lényegbe vágóan átalakítani nem képes „ellendiskurzus” szerepébe szorultak. A „társadalmi állásnak megfelelő” lakás képzete a diskurzusok szilárd vázát képezte, s új mintázatok ennek érvényben tartásával, egyes elemek fokozatos átértelmezése, cseréje révén alakultak ki. Így a középosztály kényszerű „térveszésének”, „összehúzódnak” megélése különös jelentőséget adott a számarányelv szerinti gondolkodásnak (térfogalási diskurzus), mely a javak és erőforrások elosztását a zártként elgondolt társadalmi csoportok számszerű arányának kívánta megfeleltetni, illetve ezt normaként állítani. Ezen a kereten belül fokozatosan teret nyert az a nyelvezet, amely a lakótér társadalmi státushierarchia szerinti felosztása helyett a zsidó–keresztény felosztást helyezte előtérbe. A kötött lakásgazdálkodás újabb időszakában, a II. világháború idején a törvényesen másodrendű állampolgár státuszába szorított zsidók jelentek meg „normasértő” csoportként az által, hogy közülük sokan nem a lealacsonyított státuszukhoz „illő” lakásban élnek – s így az új képzetek még mindig illeszthetők voltak a hagyományos normarendszer folytonosságához is. Nagymértékben ezzel magyarázható, hogy a lakosság széles köre az érvényesnek tekintett normarendszert helyreállító lépésnek tekintette 1944-ben a zsidónak minősített állampolgárok megfosztását lakásaiktól, amint azt a „csillagos házak” kijelölésével kapcsolatos lakossági beadványok tömege bizonyítja. Ugyanezek a források egy szintén újszerű diszkurzív elem általánossá válásáról tanúskodnak, ez pedig a lakáshoz „érdem”, illetve „társadalmi érték” alapján való jogosultság tételezése – mely nagyon hasonló nyelvi sémákat követett, mint a „társadalmi állásnak megfelelő lakás” tézise, „természetessé” téve a váltást –, és az állam vélt kötelezettsége az ezen alapuló jogosultság érvényesítésére.

A budapesti bérlakásépítésben a 19. század utolsó évtizedeitől egy olyan alaprajzi rendszer rögzült, amely közel egyforma, nagyméretű s méretükben funkciójuk szerint nem differenciálódó szobákból állt össze. Ebben a rendszerben a szobák száma a lakásban lakók társadalmi státushierarchiában elfoglalt helyét tükrözte. A két világháború között ezzel szemben egy egészen más logika szerint szerveződő alaprajzi rendszert kezdett el az építészek egy része propagálni: a nagyobb méretű nappali szoba plusz kisebb hálószobák (hálófülkék) rendszerét. A mintát a korszerű kislakásépítés külföldi, elsősorban holland és német gyakorlata képezte.

A két világháború között az alaprajzot érintően kétféle lényegi változás ment végbe a budapesti bérlakásépítésben. Egyrészt az építkezés radikális megdrágulása miatt csökkentették az egyes helyiségek méretét, anélkül, hogy az alaprajzi rendszer egésze

bármiféle módosításon ment volna keresztül. Másrészt a beépítési mód megváltoztatásának hatósági engedélyezésével összefüggésben alaprajzi váltás zajlott le az 1930-as években, ami a garzon- és a hallos lakás kialakulásához, illetve az egy-, kettő-, három-, esetleg négyszoba-hallos, valamint garzonlakásokból összeállított többlakásos házak tömeges építéséhez vezetett. A hallos lakás, mint alaprajzi újítás kialakulását és elterjedését nem előzte meg építészeti vita. Már csak divatossá és tömegessé válásával egyidejűleg bontakozott ki róla vita az 1930-as évek közepétől, ami döntően heves kritikák megfogalmazását, sőt egyenesen a hallos lakástípus elutasítását jelentette. A támadások kivétel nélkül egy alternatív alaprajzi rendszer melletti állásfoglalással kapcsolódtak össze, mégpedig a fent említett, több európai országban elterjedt hálófülkés alaprajzi rendszerrel, amelyben a nagyobb méretű, a közös családi tevékenységre alkalmas nappali mellett a kisméretű – 6–8 m²-es – hálófülkék biztosítják a családtagok megfelelően elkülönített alvóhelyiségét (részben e gondolatkörben kereshető a később nagy karriert befutó „félszoba” eredete” is).

A hallos lakástípussal ellentétben, ami a lakás és a háztartásszerkezet megfeleltetésére épülő alaprajzi gondolkodástól függetlenül alakult ki, és azzal minden tekintetben összeegyeztethetetlen volt, a garzon, mint modern lakástípus, kimondottan a modern lakhatási elveknek megfelelően egy élet-, illetve háztartásszerkezeti formához, az egyszemélyes háztartáshoz kitalálva jelent meg a lakáskínálatban. A budapesti lakáspiac keretei között azonban ez a lakástípus is sajátos ellentmondásos helyzetbe került. A fővárosi lakásviszonyok anomáliái miatt ugyanis részben a legolcsóbb sávba eső újépítésű, korszerű lakásként kezdték használni, nemcsak az egyszemélyes háztartások. Vagyis hiába illeszkedett ez a modernnek számító lakástípus a lakhatás újfajta, a társadalmi státus helyett a háztartás összetételén alapuló rendszerébe, használatában és a hozzá kapcsolódó szakmai diskurzusban nem felelt meg e rendszer elveinek.

Mindezekhez kapcsolódóan a hétköznapi lakáshasználat és „lakás-élmény” jobb megvilágítását szolgálja egy, a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Levéltárában felfedezett, a maga nemében egyedülálló forrás önálló tanulmányban történő feldolgozása (Valló Judit). Hegedős Károly építész retrospektív naplóként jellemezhető visszaemlékezése rendkívül részletesen dokumentálja életét a harmincas évek Budapestjén, és ennek részeként végigkísérhetünk egy jellegzetes középosztályi „lakhatási karriert” is: régi építésű, majd korszerűbb bérház hónapos szobáitól az egyedülálló férfi garzonlakásain át a már nem annyira ifjú házaspár berendezkedéséig egy kétszoba-hallos lakásban. A forrás különleges értékét adja, hogy Hegedős egyszerre vizsgálja a lakó és a szakember szemével a házakat és lakásokat, elemzi az előtte álló lakhatási alternatívákat és saját döntéseinek

motivációit. Részletesen dokumentálja a lakások belső berendezését és térhasználatát, a lakások fizikai és társadalmi környezetét, mindeközben visszatérően reflektál a kor átalakuló lakáscíményére, az ahhoz való viszonyára is. E retrospektív napló feltárása és a kutatásba való bevonása azért is jelentős, mert a kultúrtörténeti érdeklődés egyfajta konjunktúrája mellett a külföldi történetírásban is kevés – nyilván forrásproblémák miatt – a lakáshasználat hétköznapjaival, a köznapi szereplők saját lakásaihoz való viszonyulásával foglalkozó kutatás.

A lakás, lakhatás története számos kutatási terület metszéspontján helyezkedik el, sokféle megközelítéssel, sokféle módszer segítségével vonható elemzés alá. Úgy véljük, hogy az általunk feltárt, összegyűjtött, és legjava részében a tematikus honlapon keresztül is hozzáférhetővé váló anyag nem csak a munkacsoport tagjainak további elemzéseire, hanem a témát különböző aspektusból vizsgáló más kutatók számára is alapul szolgálhat a következő évek során.

Budapest, 2015. szeptember 28.

Sipos András
vezető kutató